

A Éden nem vesztet el

Palackposta a messi távolból. Goethe üzent. No nem nekem egyedül -mindannyiunknak. A miértekre a választ sokszor nagyon nehéz megfogalmazni. És öröm, igen nagy öröm, amikor írtmutatást kapunk.

„Egyre inkább látom, hogy a költészet az emberiség köz-kincse, s hogy mindenütt és minden időben száz meg száz. emberben megnyilatkozik.

„Azért szeretek én szétnézni más nemzetek házatáján, és tanácsolom mindenkinek, hogy cselekedjék ugyanígy. A világirodalom korszaka van soron, és most kinek-kinek meg kell tennie a magáét, hogy siettesse ezt a korszakot.” (Goethe)

A világirodalom az emberiség tapasztalata az élet egészéről. Ahogy népcink egymásra utaltak, ugyanúgy a művészetek sem élhetnek elszigetelten. Minél többet tudunk meg az emberiség múltjáról, annál inkább felkészülhetünk mindarra, ami kiszámítható, és; mindarra, ami még felderítetlen az emberiség jövő életéből „Három forint árát tudunk, az emberiség történetéből” -- így oktatja. Valkai tanár úr Nyilas Misit a *légy jó* mindhalálígnában. És hol van az a sok százezer, az a sok milliárd esztendő, amely előttünk volt? Mi az, hogy élet? Mi az, hogy halál? És a túlvilág, ahonnan még nem tért meg utazó. Így jutottam el, közkeletű irodalmi szóval, az eposzig. Nem általában ehhez a műfajhoz vonzódom, azt hiszem, ezt nem kell bizonyítanom. De a drámai eposzok hihetetlen gazdagságukkal minden esetben földhöz teremtettek, valahányszor olvasni kezdtem őket. Milyen hihetetlenül gazdag és sokrétű ábrázolása a mikro- és makrokozmosznak! Mennyi erőfeszítés, mennyi emberi csoda bújik elő a sorok mögül, és - legalábbis én így láttam - az ismert alakok szinte várták a pillanatot, amikor színpadon is életre kelhetnek.

Dante: Isteni színjáték. Démoni körforgásban enciklopédikus ismeretanyaggal, a Pokol bugyraiból az ég tiszta kékjéig és azon túl is, megannyi drámai küzdés, konfliktus. A címe: Színjáték. Az *isteni* szót, jelzót a halás utókor adományozta a műnek elismerése jeléül. A világot, a túlvilágot, és a Poklot jelentő deszkákon mindez életre kelhet. Nem a teljes mű? Valóban nem. Erre senki nem vállalkozhat. Hiszen a tengert nem lehet kimeríteni. De megfürödhünk hús, vagy égető hullámaiban, érezhetjük erejét és kipróbálhatjuk saját erőnket. És hozzáadhatjuk a mi életünket; hormonjainkat, idegrend-szerünket, vérkeringésünket, szerelmeinket, fájdalomainkat, vágyainkat, az emberiség hitét valami szebbre, valami jobbra. A művészet nem önmagáért való, semmit nem ér egy könyves-polcon porosodó remekmű. A ritkán olvasott lapok meghal-nak. Meghal bennük a gondolat, és néha - és gyakran - Krisztus sem segít Lázáron. Lázár már nem tud járni. Ez nem vonatkozik Dantéra, csak úgy általában mondom.

Annak idején megindokoltam, miért nyúltam a *Kalevalához*. Álomnak is szép, hogy így sikerült. Finnországi sikerünkről a hazai sajtó kellő diszkrécióval számolt be. Mi soha nem fogjuk elfelejteni az előadások végén színpadra tóduló küldöttségeket, a meghatottságtól könnyes tekinteteket. Azon a néhány napon, amikor Helsinkiben jártunk, megízlelhattuk az Éden gyönyörét. Értették a színpadon minden rezdülésünket, és nemcsak értették, hanem szerették is. Értelem és szeretet, e kettő közül bármelyik hiányzik, szegényebbek leszünk. Egyik kollégánk, a hatalmas ováció után így szólt: ilyen az ember életében csak egyszer-kétszer van. Így válaszoltam: azt hiszem, tévedsz, barátom, ilyen az ember életében egyszer sincs. Hol volt, hol nem volt, talán igaz sem volt.

Es Milton! Aki több tucat témát gyűjtött össze, mert úgy érezte, a drámai műfaj a legalkalmasabb a XVII. század forrongó, vajúdo korszakának kifejezésére. A Cromwellért lelkesedő forradalmár költő mindent egy lapra tett fel. Meg akarta szerezni az Édent. Az elnyomottaknak. A királyság intézménye azonban szívósabbnak bizonyult Angliában, és a csalódásoktól meghasonlott író a megfeszített munka következtében szeme világát is elveszítette. Az *Elvesztett paradicsom*ot siratta belülről bitó tekintettel, örök fényugárban mondotta tollba üzenetét: el kell hagyni a túlvilági Édent, hogy a Földön találjuk meg azt. Az ősi témák közül Milton a saját korában gyakorta használt Szentírásához fordult. A bűnbeesés, a kiűzetés gyakorta ihlette meg a művészeket. Hyeronimus Boschtól Kovács Margitig, a képzőművészet megszámlálhatatlan variációt ismer. Az egyházi zene hihetetlen gazdagsága, a misztériumok varázsa mindig lehetőséget adott a korok találkozására.

Drámának készült az *Elvesztett paradicsom* is. Önmagában ez talán még nem inspirált volna arra a munkára, amelyre most a Körszínház tizenkettedik évadjában készülök. Virágzó színházi kultúrában - és én a miénket ilyennek tartom - gyakran előfordul, hogy mást is megihlet ugyanaz a mű. Nagyobb lélekszámú országban egy városban is előfordulhat, hogy ugyanazt a művet többen viszik színpadra. Nálunk ez kockázatos vállalkozás lenne. Így sajnos mindig le kellett mondanom arról, hogy színpadra vigyem *Az ember tragédiáját*. Figyelemmel kísértem a vitákat, melyek a mű pesszimizmusát, vagy optimizmusát voltak hivatva eldönteni. Figyeltem a különböző inszenázásokat, és örömmel értesültem arról, hogy a közeljövőben láthatjuk Madách remekművét Opera-házunk színpadán. És Madách nekem meg nem adatott szerelmétől kicsit szomorúan, eljutottam Miltonhoz. Remélem, nem lesz okom megbánni. Foglalkoztatott az a kérdés, amely a mű eredetiségét feszegette. Tanúja voltam, mikor külföldiek nézték a magyar Ádám és Évát, a magyar Lucifert, és így szóltak: Ah, a magyar Faust. Milyen igazságtalan megállapítás! Mintha a Bibliát csak egy nemzet vallhatná magáénak. Ez a téma az emberiségé. Meríteni belőle tehát nem jelenthet igazságtalanságot. Ez a vád azért is hamis, mert Faust olyan tudós, aki a tudásért, a halhatatlanságért adja el a lelkét, és jut el a végső következtetésig, a megtalált boldogság pillanatáig, amikor így kiált föl: oly szép vagy, ne szállj tovább! És Ádám, akárhonnán is tekintjük, nem nevezhető intellektuel-nek.

Miltont forgatva egyre több inspirációt fedeztem föl, amely sokkal inkább Lehetem hatással. Madáchra, mint bármi más. És így jutottam én Jánosy István munkálkodásához. Úgy jártam vele, mint Pickering ezredes és Higgins Bernard Shaw: *Pygmalionjában*. Jánosy vagyok. - Kazimir vagyok. - Újpest-re igyekeztem, hogy Önnel találkozzam. - A Tháliába igyekeztem, hogy Önnel találkozzam. (A *Pygmalionban* ez természetesen másként hangzott, ott Indiáról és Angliáról volt szó.) Elolvastam remek műhelytanulmányát, amely a Nagy-világ 1967/5-ös számában ezt a kérdést is érinti. Madách és Milton sorsában sok a hasonlóság. „Ami Miltonnál a vakság, nála a szívbaj. A szerelemben, házasságban is szakasztott ugyanúgy csalódott, mint nagy angol elődje. Épp azért, mert mindketten túl magasra csigázták várakozásukat, a szerelemtől szinte a megváltást várva. Visszaszerezni az *Elvesztett Paradicsom*ot! Nem lehetett alkotni függetlenül a kortól, amely-ben éltek. Ahogy Madách tájékozott volt a tudományokban,

ugyanolyan magától értetődő felkészültséggel igazodott el Milton saját korának tudományában."

Utazás a jövőben, utazás a múltban - mint gondolat valóban számtalanszor ismétlődő lehetőség. Hiszen Vergilius is kézenfogva vezeti Dantét, Byron Káinjában is előrevetítik az emberiség jövőjét, Faust is fellép az időgépre, körültekint a mindenségben, hogy utána ragaszkodjék mindenhez, ami emberi. Mégis soha még nem éreztem azt az izgalmat, amely akkor fogott el, amikor tanúja lehettem felkészülésem során - és ez a felkészülés egészen a bemutatóig tart - talán még tovább is - azoknak a ritka pillanatoknak, amikor évszázadokon át Milton és Madách egymás szemébe néztek.

Milyen kisszerűen hangzik ez a fogalom, ez a meghatározás, hogy rendező. Mennyire nem fejez ki semmit. Vagy legalábbis nagyon keveset. A világnyelvek ezt a foglalkozást sokkal gazdagabban jelölik: az orosz posztanovcsik, hudozsesztvennij rukavagyitelj, az angol director, a francia metteur en scène stb. - de még ezek is szegények a rendező igazi funkciójához képest. Ha arra gondolunk, hogy a görög tragédiákat maguk a szerzők rendezték, hogy milyen instrukciói, színházismeretei voltak műveiből kimutathatóan Shakespeare-nek, Molière-nek, és így tovább - megdöbbenő érzés, mikor a rendező egy igazi rendezővel találkozik, mint amilyen Milton is. Ugyan-is ő A Rendező. És a huszadik század elején hiába választódott külön és kelt új életre a színházi rendező mint alkotóművész, az a jó és az a szerencsés, ha a rendező mindig azzá tud változni - de nem erőszakotál által, hanem természetes adottságainál fogva -, amit az adott mű éppen megkíván.

A legjelentősebb rendezők egyben költők, muzsikások, képzőművészek is voltak. Képzletükben legalábbis. Minden mű másfajta rendezőt igényel. Mások az alapkövetelmények. Azonosulni és újjászületni, inspirálni és megalkudni, látni és láttatni, fájdalmat okozni önmagunknak is, hogy az öröm teljesebb legyen. Miközben e sorokat írom, Nádasdy Kálmán jut eszembe. Ő ilyen művész. Jó lenne tudni mindazt, amit ő tudna mondani például Miltonról, és sok minden egyébről. Nagy utazásaimhoz mindig megszívlelendő tanácsokat adott. Ő tudja, hogy *nagy* utazások előtt még a legedzettebb világ-járó is megismerkedik a halálfélelemmel. És a jó szó, a biztató tekintet nem felejtődik el egyhamar.

Ilyen nagy utazás követni Milton és Madách sorsát. Ez a találkozás megér egy misét. És talán az előadásunkon felfigyelhetünk majd a közös motívumokra. Hiszen az *Elveszett paradicsom* sem más, mint *Az ember tragédiája*.

Mindig zavart - és lehet, hogy bennem van a hiba -, ami-kor nem tudtam eldönteni az előadásokon Ádám és Éva hovartartozását. Nálam ők egyszerű parasztemberek. Miltonnál nem az Úr hangja jelenik meg, hanem maga a legfőbb hatalom, a mindentudó, az egyetlen, rendet teremtő, szigorú Mindenható. Képtelenség ilyenkor freskók és festmények Úr-ábrázolásaira gondolni, hisz annyira emberarcú ő is. Miért lenne barokk hangulatú a szentírás, az általános ember és az ember-arcú Sátán konfliktusa? Nem hiszem, hogy különbséget találjunk Ádám és Éva meztelenségénél bármelyik időben. A mai Éva és a mai Ádám bármikor helyettesíthetők az ősszülőket. Gondolom, ez nem szorul bizonyításra. Ezenkívül nem hinném azt sem, hogy a bukott kerubok csak barokk atmoszférában képzelhetők el. Napjaink lázadásai igazolják ezt a tételmet. Az öltözet és a körítés csak arra szolgálhatnak, hogy felmutassuk Milton zsenijét, akinek gondolkodása olyan modern, hogy sokszor úgy érzem, ha napjainkban élne, ak

kor is korán született volna. Természetesen mindent ismernünk kell, amelyben ez a mű született. De tudnunk kell, hogy a kultúrák ölelkeznek. Miltonnál is feltűnnek a bűvös számok. Ahogy Danténál a számok tökéletessége, a *Kalevalában* a kilences szám, ugyanúgy Miltonnál is érezhető hasonló vonás a megfoghatóhoz, a matematikához. Ki hiszi el ma már, hogy a bűnbeesés leegyszerűsíthető az alma kóstolására? Az emberiség túl sokat szenvedett ahhoz, hogy a bűnben bár-mi naivságot tudna feltételezni. Lehet az elkövető naiv, ha a bűn hatása kiszámíthatatlan. Éva bűnbeesésének hatása félelmetesen hasonlít a látomáshoz, amely azokat jellemzi, akik megismerkednek a kábítószer mámorával. A szereposztásban kerülnöm kell *Az ember tragédiája* szükségszerűen ki-alakult sablonjait. Milton Ádámot és Évát apró embereknek jellemzi egy helyütt, később sudárnak mondja őket. Úgy érzem, Kozák András és Venczel Vera művészi és emberi tisztasága szerencsésen találkozik elképzeléssel. Kerülnöm kell *Az ember tragédiája* hagyományait, hogy így találkozhasak Madáchcsal.

A Sátánban nemcsak rombolást és pusztítást érzek, az ő anarchiára való törekvése, ősi ereje, mellyel kétségbe vonja a mindenséget, hátborzongatóan szép is egyben. Bitskey Tibor szőke, kék szemű, és úgy érzem, minden tekintetben alkalmas egy új Sátán-felfogás megteremtéséhez. Semmi feketét, semmi luciferit nem látok benne. Akár hippivezér is lehetne, a Woodstock lázadók muzsikás, virággal és sárral kevert, a fogyasztói társadalom minden szemetével elronditott, tisztaságvágyó örvénygök hippifesztiválján. Az Úr nekem most olyan, mint Balázs Samu bölcs, fanyar, szigorú, iróniára hajlamos, és egyáltalán nem fehér ruhába öltözött alakja. Az angyalok nemtelenek, és szigorú őrök a rendnek. A bukott kerubok pedig közöttünk élnek, *vigyázó* szemünket nem lehet elvonni tőlük.

Szenci Miklós, e témának kiváló ismerője és tanácsadónk a munkában, féltő gonddal és nem titkolt örömmel figyeli tevékenységünket. Remek tanulmányában külön hangsúlyt ad Milton és a mű militáns jellegének. A küzdelem, a kozmikus erők között nagyon is földi eszközökkel zajlik. Milton is elvezeti Ádámot az általa megélt jövőig. Madách ezt az utazást tette művének alapjává. Milton egész műve néhány kitekintést nem számítva, az Édenben játszódik, és gyakorta él a vízió, az álom eszközeivel. Nekünk is álmodoznunk kell. A mi ál-maink csak úgy találkozhatnak a miltoni vízióval, ha őszinték vagyunk önmagunkhoz, ha álmaink kivetítését illúziók nélkül vesszük tudomásul.

Meg kell tudnunk jövőnk, s hogy mi vár ránk s utódainkra. Madách és Milton látomásai találkozhatnak bennünk 1970 nyarán a Városligetben. Hogyan is szól az ismert szállóige: „Mondottam: ember küzdj, és bízva bízzál!” - és szépen összecseng a miltoni gondolat „Ne szeresd léted, ne gyűlöld, de míg élsz, szépen élj ! Hogy meddig? Bízd az égre!”

„Szürke minden elmélet, zöld az élet aranyfája.” - Ha létezne szellemvilág, akkor a mi próbáinkon biztosan megjelenne Goethe, Leonardo, Byron, Shakespeare, és folytathatnám a sort - de így is nehéz valószínűvé tenni ezt a valószínűtlennek tűnő vállalkozást. Szellemvilág szerencsére nem létezik, csak mi létezzünk, és azok, akik belénk fészkeltek magukat.

Asztalnál ülni, és logikusan gondolkodni, séta közben rendezni képzetünk színpadán, instrukciókat adni tekintetünk-vel, idegeneknek, aláírni hivatalos papírokat, utasítást adni

MILTON: ELVESZETT PARADICSOM (KÖRSZÍNHÁZ). BALÁZS SAMU (ATYA), BITSKEY TIBOR (SÁTÁN) ÉS VALLAI PÉTER (FIÚ)

műhelyeknek, anyagi feltételekről tárgyalni - mind-mind időhúzás. A színpadon minden mindig másképpen történik. A dolgok leegyszerűsödnek, és végtelenné válnak, aztán végtelenné válnak, és leegyszerűsödnek. A képzelet lehet korlátlan. a színpad mérete, az épület falai, az időjárás változásai kitapinthatók, és idegrendszerünkben érzékelhetők.

Hogyan kezdődik egy előadás? Bonyolultabban sajnós, mint ahogy egy könyv elolvasása. Hogyan kezdődik egy olyan előadás, ahol az egyik színhelyet manapság űrhajósok közelítik meg a legjobban, hogyan kezdődik egy olyan előadás, ahol emberként akar élni Ádám és Éva, a színhelyet, amit Édennek nevezünk, amit a Földön minden ember keres, attól a pillanattól kezdve, hogy valaki levágja az anyához fűződő köldökzsinórt, egészen addig, amíg felhangzik a búcsúztató utolsó tiszteletadása? Hogyan kezdődik egy olyan előadás, amelynek színhelye a Pokolban játszódik, amelyről akarva, akaratlan is földi elképzeléseink lehetnek?

És akkor a végtelen egyszerű lesz: három játéktérre van szükség. Legalul a Pokol, középen az Éden és két méterrel magasabban a Mennysorság. Vigyázni kell, mert újabb két méter, és a Mennysorság fölött már ott vannak a vastraverzek. Az alsó két játéktérre rafiaszönyeg kerül, a Mennysorságban puritán alapzatnak a sima, fehérre festett deszka. Rajkay György az esztergomi Keresztény Képtár naiv festészetéből és a praktikus igényekből hozta létre ezt a színpadot. És ez még mindig időhúzás, az előadás még mindig nem kezdődhet meg. Nem kezdődhetett meg, mert az önisméltés veszélye állandóan ott lebeg fölöttünk. Rutinos előadást nagyon könnyű létrehozni. Ebben az esetben bejön a narrátor - így szoktuk -, elmondja az invokációt, aztán a szereplők ugyancsak valahogy bejönnek, fellépnek a lelki koturnusra, mert hiszen ünnepélyes ügyről van szó. Sokak szerint olvashatatlanak tűnő klasszikusról, az idő múlik, a közönség csendesen, alacsony vérnyomással pihenni kezd - így is végére juthatunk egy elő-adásnak. Végeredményben mi történik? Látszólag hasznosnak

tűnően töltöttünk el életünkben néhány órát, valóságban azonban becsaptuk magunkat, és ami kifejezetten bűn: becsaptuk azokat, akik éhesek a szépre, éhesek a jóra. Tehát pokolba a sablonokkal, pokolba az akadémizmussal, minden skolasztikus teóriával. amely csak arra jó, hogy válaszfalat emeljen művek, korok és emberek közé. Az a szörnyű, hogy az emberi testbe minden belefér, a Mennysorság is, az Éden is és a Pokol is.

„Menekvésem: Pokol, magam vagyok Pokol!” - Már a darab kezdésénél végig kellett járnom a magam különbejáratú Poklát, és még a Pokol tornácán sem lehetett rövid időre megpihennem. Narrátor tehát nincs, nem lehet, mert ha Milont tesszük meg egyes szám első személyben vezetőnké, akkor hamis képet adunk, hiszen Milton is magában hordta az élet teljességét, az *Elveszett paradicsom* Istenét, embereit, ördögeit és állatait. Tehát mindenki Milton, mindenki minden. Kisgyerekek is szerepelnek, ők lesznek a kis állatkák, a szelídek, a jók, ők lesznek a virágok, látom rajtuk, hogy szigorú munkánk őket nem érinti, ők nem értik, miről van szó, hancúroznak, kergetőznek, boldogok. Ők még az Édenben vannak. Minden felnőttben utolsó pillanatáig él a gyerek, azért nem is hisszük el, hogy az idő elmúlik felettünk. Első-sorban kortársainkon látjuk meg mindig az idő múlását. Az érettségi találkozók megmondhatóí ennek a hangulatnak. Te-hát kezdjük el boldogan az előadást. - Gyerekek, szaladjatok be, játsszatok a színpadon úgy, ahogy kiránduláson szoktatok, a papa, mama közelében, felszabadultan, gyermekmódra. És ti kedves kollégáim, menjetek be a rafiaszönyegre, és gondolatok arra, hogy valamikor ti is ilyenek voltatok, keressétek magatokban az elvesztett illúziókat, nevessetek, szeressétek egymást, néhány másodpercre, mert hiszen lehetetlen én sem kérhetek töletek. Csak addig, amíg az előadás elkezdődik.

Megszólal a beat-misékről ismert Swingle Singers együttes csodálatos Bach-átdolgozása, és amikor a Sátán megjelenik,

úgy komolyodjatok el, ahogy az életben ajkatokra forr a mosoly, ha megjelenik közöttetek az, akit ti Sátánnak tartotok. Az se baj, ha egy sikoltás hallatszik, hiszen mi már az elején tudjuk, hogy el fogjuk veszíteni az Édent. Igen, ezzel a sikoltással elkezdődött az előadás.

Az utolsó pillanatban kezdődött el, ugyanis életemben először már fogalmaztam egy levelet, amely körülbelül így szólt volna:

„Levél Barátaimhoz és úgy látszik szükségszerű Ellenségeimhez !

Bocsássatok meg, és örüljete! Fájóan tehetségtelen lettem, de sok mentségem van, amelyekből most egyet sem sorolok fel. Nincs mentség számomra. Senki nem kényszerít ezekre a szellemi halálugrásokra. Miért csinálom tehát? Hangzatos szavakat tudnék most mondani - nem teszem. Meghalt a színház - sokan mondják ezt. Válságban van a művészet - ezt még többen állítják. Hol vannak az értékrendek, ki állítja össze azokat? Honnan tudjuk, mi a jó, mi a rossz? Az életünk, ez az arasznyi lét mivel röppenjen el? Gyártsunk elméleteket, vagy cselekedjünk? A körülmények az életben csak nagyon ritkán ideálisak. Milont üldözték, elvesztette szemévilágát és így diktálta lányainak az *Elveszett paradicsomot*. Mégsem hagyta abba. De ő Milton volt. Démonok laktak benne. Barátaim és kedves Ellenségeim! Az *Elveszett paradicsom* olyan mű, hogy megadom magam. A színpad eszközei most kevésnek tűnnek, és munka közben arra is rájöttem, hogy nekem van szükségem az életre, nem az életnek reám. Érthető, hogy néha értetlenül néznek rám, amikor a kialakulatlan gondolatot zavarosan és fárasztóan próbálok megfogalmazni. Érthető, és biztosan bennem van a hiba. A színészek agyonhajszoltak, mi a garancia rá, hogy délelőtt tíztől kettőig fel tudom ébreszteni bennük és magamban azt, amit tehetség-nek neveznek, mi a garancia arra, hogy színészbarátaim agyon-hajszolt életében ezt a néhány órát hasznossá tudom tenni? És végül is mi lesz? Egy kiállítási csarnokban tizenegy év után nem történik meg a színházi varázslat. Mondta-e valaki valahol azt, hogy kiállítási csarnokban színházi előadást kell létrehozni? Ugye, nem? Különben is, lehet, hogy megint ki-találtam valamit, amit félreértettem, és most meg akarom valósítani. Kedves kollégáim, ti most elmehettek pihenni. Én pedig őrzök magamban gyáván egy illúziót; ha megmaradt volna az erőm és fantáziám, jó rendező lehettem volna ezen a nyáron is. Bocsássatok meg, és örüljete! Nagyon szomorú vagyok!"

A levelet nem írtam meg, mert ... Egyik éjjel elővettem a *Faust* és *Az ember tragédiája* előadásainak történetét. Azt te-hát már tudtam, hogyan nem nyúlhatok ehhez a műhöz. Milton konfliktusai annyira emberiek. Az emberarcú Isten és az emberarcú Sátán egyszer csak szembenézett egymással, kialakultak az egy érdeken alapuló csoportok, és földi élet kezdődött a színpad deszkáin. Konfliktusok. Az Úr és a Sátán között, angyalok és az ördögök között, Sátán és a Fiú között, sőt már a megkísértés előtt Ádám és Éva között. Sőt ördögök és ördögök között, angyalok és angyalok között. Tehát, mint az életben.

Jelrendszer, amely előkészíti a bűnbeesés pillanatát, és érzékelhetővé teszi nemcsak elméletben az előadás stílusát és kifejezési eszközeit.

„De miért hagynánk hites barátainkat,
bukásunk cimboráit így heverni
merülve *Feledés tavába*..."

Innen indul a későbbi Sátán-magatartás mai értelemben „hippi” felfogásának hangulata. A Sátán úrrá tud lenni a *Feledés tavába süllyedt társain*. Sátáni módon. A Pokol-tanácskozás csak mai értelmezésre adhat lehetőséget. A politikai ellen-állás legszínesebb variációit lelhetjük fel, az egyértelmű elszánástól, a nyílt háborútól, az okoskodó megalkuvásig. Az ex-pozícióból, amely minden előadás legkritikusabb része, élően hajt ki a főcselekmény - meghódítani azt a helyet, amelyet az Úr kedvenceinek szánt. A Sátán-tanácsnál akarva-akaratlan a Milton-korabeli főurak és lázadó polgárok jelmeze jut eszünkbe. A megoldásban azonban ez kivihetetlennek látszik. És ezért utólag igazolódna Láng Rudolf nehéz vajúdások árán kialakított jelmez-elképzelései. Éreztetnünk kell, hogy bukott angyalokból van szó, akik már öltözetükkel is a lázadást fejezik ki. Ádám és Éva kosztümje tűnt a legegyszerűbbnek, és az volt a legnehezebb. Ádámnál minden variációt végigjártunk suspensortól fürdőnadrágon át a fehér alsónadráig, végül segített az alapfelfogás: az egyszerű parasztgúnya, amely kis jóindulattal elfogadható meztelenségnek is. Évára ugyanez vonatkozott. Meg kellett találni az élettelen trikó és az élő test konfliktusának szintézisét. A trikóra egy újpesti maszek kisiparosnál kötött háló került, amely jelezte a ruhátlanságot és amelyben végül is a színésznőnek végig kell játszani nem könnyű szerepét, anélkül, hogy gátlásai lennének, és a közönségnek is segítséget kell adni, különösen a férfi-közönségnek, hogy elsősorban ne arra figyeljen, ami a női szépségnél a legszembetűnőbb, és ami alkalmas arra, hogy elhomályosítsa a legszebb gondolatot és a legösszintébb játékot is. Manapság hódít a színpadi meztelenség. Emlékszem a Doctor Faustus stratfordi előadására, ahol Szép Heléna anyaszült pucéron jelent meg a színpadon. Gondolom, Faustus ezalatt az időjárásjelentést is elmondhatta volna, az se tűnt volna fel a távcsövekért kapkodó közönségnek. Ennek a jelenetnek különösen kamaszok körében volt átütő sikere. Néha nehéz megtalálni azt a mértéket, ahol nem keseredik el az ember a szándék nyilvánvaló voltától.

Ami engem illet, színpadon inkább az emberi lélek meztelenségének híve vagyok. Az emberi test meztelensége, úgy gondolom, nem lehet a színház feladata. Böven vannak intézmények, amelyek ennek a célnak szolgálatában állnak.

Berendeztük Ádám és Éva paraszti otthonát. És játékoságunkban éreztetnünk kellett azt is, amit erről a témáról Darwin oly böven kifejtett. Nem is hittem volna, hogy Venczel Verában és Kozák Andrásban ennyire él a vágy, hogy megőrizhessék magukban az Édent. Minden mozdulatuk, minden megoldásuk meghatóan született meg. Ha a valóságban ilyen lett volna Ádám és Éva, akkor talán az Úr is kegyesebb lett volna irántuk. Az ember megrontása a Sátán részéről mint végső cél, tehát elhatározott. Az angyalok aggódva figyelnek, az ellenfelek különben is állandóan figyelemmel kísérik egymást. Az angyalok kémkednek az ördögök után és minden mozdulatukat jelentik a főhatóságnak.

Sátán. Lucifer, Mefisztotelesz, Mefisztó. Rendkívül elvontan hangzó név. Pedig milyen emberi. És mennyire köztünk jár. Csak léteznek kisstíliú sátánok és mefisztók, krajcáros luciferek. Milton nem ilyet írt. Ebben az emberben megtalálható minden korok örök lázadása. Éltető eleme az anarchia és a fékezhetetlen meg nem alkuvás. Barátait is, ha vannak ilyenek, habozás nélkül feláldozza saját érdekeinek oltáránál.

Sajnos a mi korunk is ismeri ezeket a Sátántulajdonságokat. A Sátán lazasága, gátlástalan, akrobatikus mozgása Bitskey

MILTON: ELVESTETT PARADICSOM (KÖRSZÍNHÁZ). ESZTERGÁLYOS CECÍLIA A (RAFAEL), VENCZEL VERA (ÉVA), KOZÁK ANDRÁS (ÁDÁM)

Tibort új és új színekkel gazdagították. A Sátán és az ő irodalmi rokonai valóban sok hasonlóságot mutatnak. A Sátán ajánlata mindig ellentétes az Úr ajánlatával. Különösen a megközelítési módokat tekintve. Ádámot azonban Fausttal összehasonlítani nagyon nehéz, hiszen Marlowe és Goethe csodálatos tudósát saját kételyei, filozófiai gyötrődései juttatják el addig a pontig, hogy eladja lelkét az ördögnek. Ádámnak csak sejtései vannak az utolsó pillanatig, naiv, romlatlan, tiszta, és az észjárása is ennek következtében lassabb.

Bűn és Halál. Á Sátánnal együtt olyan családi kapcsolatot produkálnak, amely a legdekadensebb nyugati író fantáziáját iskolapadba kényszerítené. A Halál végeredményben a legszerencsésebb az Életben, mert ő soha nem halhat meg. Ami-kor csontvázak vagyunk, már nem mozoghatunk. Tehát elég egy kézben tartott koponya, amely majd saját életét éli az előadás szervezetében. Milyen a Halál külsőre? Mindenkinek más és más. Megszámlálhatatlan variációját ismerjük annak a pillanatnak, amikor elpusztulunk. Elüt egy autó, fejemre esik egy tégl, lezuhan a repülőgép, elsüllyed a hajó, összeomlik egy ház, szétnyílik a föld, mérget teszek a poharamba, kiugrom az ablakon, megnyomnak egy gombot és bomba, atomfelhő borul rám? Milyen a halál? A sok-sok variáció mögött mindig ott áll az ember, aki abban az adott pillanatban *nekem* a Halál. Tehát nálam nincs csontváz, csak egy koponya, amit *ember* tart a kezében.

Es a Bűn? Talán még nehezebben fogalmazható meg, hiszen ő is ott van minden csókunkban, minden ölelésünkben. Hazugságainkban, intrikáinkban, törpe voltunk mögött, kajánságainkban, gyűlölködéseinkben ... mit soroljam tovább?

Ettől a jelenettől sem idegen egy mai közismert tánczene melódiája.

Jóisten, Atya, Úr, Mindenható. Mennyi beidegzett fogalom és kép jelentkezik e szavak hallatán. Mennyire más ez az Isten, mint a görögök felhők között élő fennkölt figurái. Mennyire nincs rajta fehér lepedő, és szakálla sincs, mint a reneszánsz freskókon. Nem tudom, miért, de nekem ez az Isten nem lehet más ezekben a napokban, mint ahogyan Balázs Samu néz, hallgat, mérgeződik, bizonytalanul lépked a lépcsőkön, és félénken kérdezi, mit tehet egy Isten, ha a melegben ve

rejtkezik, és muslica száll az arcára. Ezekre a kérdéseire nem is akartam válaszolni (mert tudtam, nem azért kérdezi). Csöndes keresgélei és egyre határozottabb hangvétele hozta közelebb és közelebb hozzám a Mindenhatót. Milyen boldogan találta meg azt a néhány sort, ahol egyedül lehetett. Így szólt Ádámhoz:

„Mit gondolsz hát felőlem, s helyzetemről?
Úgy látod, én elég boldog vagyok
Örök magányomban? Társat magamhoz
méltót nem lelek, egyenlőt még kevésbé.”

Tehát ő is egyedül érzi magát. Milyen furcsa! Kihez fordul-hatunk hát anélkül, hogy ne az illető panaszkodjon nekünk szomorú sorsáról. Lehet, hogy az Isten is bennünk lakik? És ezért vagyunk olyan tehetetlenek? Ahány földrész, annyi Isten-felfogás. Marx Károly szerint nem az Isten teremtette az embert, hanem az ember teremtette az Istent saját képmására. Milton Isten-alakjában legfontosabb a puritánság és a rendkívüli zárkózottság. Kegyetlensége nyilvánvaló. Tudja, hogy az ember nem állja meg a próbát, első pillanattól kezdve tudja. És mégis ragaszkodik elképzeléséhez. A választás lehetőségét villantja föl, „az ész is választás!”, és ezzel asszociációkat ébreszt bennünk a mai egzisztencialista filozófia egyik alaptételével szoros rokonságban.

És azzal az önigazoló emberi magatartással, amely fellelhető Éva alakjában mind Madáchnál,

ÉVÁ
Miért büntetne? - Hisz, ha az utat
Kítűzte, melyen hogy menjünk, kívánja,
Együttal olyanná is alkotott,
hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.

Mind Miltonnál:

ÉVÁ
Mit féljek én? Hogy is tudnám, mitől
féljek, ha nem tudom, mi a jó, a rossz,
Isten, Halál, törvény vagy büntetés?

Az angyalok elkerülik ezeket a kétségeket, végrehajtják a kapott utasításokat, és világító gumibotjuk érzékelteti, hogy a kapott utasításokhoz megfelelő irányt mutatnak, de ha kell, ütni is tudnak. Érdekes, hogy az első *Az ember tragédiája*

előadáson Rafaelt, Mihályt és Gábielt ugyancsak színésznők játszották.

Mihály kegyetlen szigora, Kohut Magda gyönyörű szövegmondása, Esztergályos Cecília Rafael-megformálása érzékelteti, hogy az angyalok között is van különbség. Ádám így beszél Mihályról:

„A dombon ott . .
- úgy veszem ki -
egy égi vendég jó, nem is alantas,
járásából ítélve.
nem riasztó,
hogy rettegjem, de nem is oly baráti,
mint Rafael ...”

Az angyaloknak is izgalmasabb az Éden, mint a steril, összkomfortos Mennysország. Irigylik ős-szüleinket, és Rafael már-már függelemsértő, amikor fáradtan, porosan, emberien megérkezik az Úr féltő üzenetével, és a felkínált táplálékot legszívesebben azonnal bekebelezné:

RAFAEL

Ha mit ő félig szellem-
embernek ád, nem lehet megvetendő
színtiszta szellemnek, hisz ennek is
kell táplálék, mint magadfajta földi
embernek;

És a szerelem, amely a legnagyobb boldogságot és a legnagyobb fájdalmat tudja okozni az embernek. Ádám és Éva nem ismerik poklát a „megcsalt, féltékeny szíveknek”.

Rafaél, aki csak angyal, úgy látszik, tud erről. Valószínűleg Milontól. És azt is tudja, hogy nem veszélytelen az a látvány, ami eléje tárul. Rafael nem tudja, hogy az igazi szerelem nem kér engedélyt, nem jelent be sehol semmit, hanem vállal. Egyik vállalja a másikat és a másik az egyiket. Ahogy Rómeó Júliát, egészen addig, amíg Rómeó így szól:

„Találkozunk, és mind a fájdalom
egy szép napon édes tréfa lesz.”

És aztán eljut addig a sikolyig, hogy „szemembe tudsz-e nézni, mennyibolt?” - mint ahogy vállalta Andrej Bolkonszkij Natasát, amíg a lélek végig nem hasad, és ahogy vállalta volna Anyegin Tatjánát, mikor váratlanul

„Bénultan áll, múltnak a percek

Sarkantyú peng, belép a herceg” - szóval, amikor már késő. Mit tudhatják ezt az angyalok, hiszen ők nem olvasták a világirodalmat. De valamit ők is megéreztek: RAFAEL

Atyám! Az asztalnál Éva mezítlenül
szolgál . . . Ha valaha
mentsége volna Isten sok fiának,
hogy megpillantva nőt, belésszeret -
úgy most lehetne! . . .

ATYA

Ne többet!

Ki gondolná, hogy a tiltott fa röppölhet is? Ha egyhelyben áll, megbénítja az előadást. Mint a Sátán tulajdona, mindig arra a helyre kerülhet, ahol szükséges.

Mindig az álommal van baj. Az álom nem ellenőrizhető. Éva pusztulása is álomban kezdődik. Mindent elmesél Ádámnak, de a csalógány dala neki másképpen szól, mint élettársának. Neki a Sátán énekelt, Robertino csodálatosan tiszta gyerekhangján, és a csalógány dalát hallani kell, elmondani csak szegényesen lehet.

A Sátán láthatatlan és látható is egyben. Néha füttyök segitenek, néha egy-egy tekintet, szuggesztívó.

ADÁM

Millió szellemlény bolyong a Földön
látatlanul, ha ébredünk, ha alszunk,
szemlélik műveit magasztalással
éjt-nappal.

Az időjáték Miltonnál olyan természetes, mint bármelyik modern színdarabban. A múlt és a jövő felidézése Proustot, Joyce-t és Kafkát juttatja eszünkbe. Az égi háború megoldásában segítettek a japán Kabuki színház tapasztalatai, amely kerüli a primitív, kiagyalt „színpadi” megoldásokat, és teret biztosít az emberi test legnagyobb lehetőségének, a mozgásnak.

SÁTÁN

Mért nem jönnek e büszke győztesek?

... elébük adjuk

békefeltételünk, íme mást akarnak,

Bolond bakugrásokkal elszaladnak.

Táncolni szottyant kedvük? Táncnak ez

bohócos kissé, s túl vad is.

Korunk fiataljainak „hippi-vijjogása” elkerülhetetlenül helyet követelt magának, és attól a háború háború maradt. ATYA

Az emésztő

háború véghez vitte, mit tehet,

az őrzöngésig féket engedett,

és fegyverül hegyet dobált, az Égben

barbár romlást hozott mindenkire.

Ádám okulni akar a Rafael által felidézett látomáson. Hozsanna, ministráncscengők és a tudás fája mellé szúrt kereszt zárja az első részt. Izgatott méricskélések, mennyi ideig tart? Mennyi a hosszú és mennyi a rövid idő? És hogy lehet túlélni azt az idegsokkot, amikor hagyományos színházunkból kiköltözünk egy élettelen vásári csarnokba, és ahogy ilyenkor len-ni szokott, minden összejön? A méretek nagyobbak lesznek, a szövegek elvesznek, transzponálni kell az egész eddigi munkát. És mikor már úgy tűnik, minden sínre került, zuhogni kezd az eső, és mi pillanatok alatt olyanok leszünk, mint az árvízi hajósok. Fennkölt művészet, milyen messze tűntél... kiabálás van, kapkodás, hisztéria. Egész Budapesten nincs egy tetőfedő mester. Csak tárgyalások vannak, és határidők és annak keresése, ki a felelős. Tetőfedő mester - ezt is lehet versmértékben mondani, ugyanúgy, ahogy Weöres Sándor pentaméterét: „Tóth Gyula bádogos és - vízvezetékyszerelő.” De Tóth Gyula se segített. Csak elállt az eső. Aztán meg-nyugtattak, hogy már befedték a tetőt. Azóta azért imádkozom, hogy nehogy ismét megeredjenek az ég csatornái. Még az a szerencse, hogy félek a szabadtéri előadásoktól. Egy illúzióval megint kevesebb. Azt hittem, egy kiállítási csarnok legalább ilyen védelmet nyújt az időjárás viszontagságai ellen.

Háromszáz évvel Milton halála után megszületett az a színdarab, amely benne élt eddig Milton művében. Mint a nemes márványban az élő emberi test. Mint Rodin szobrai, amelyeknek alakjai nem szakadnak el az ösanyagtól. A szükségyszerűen kihagyott részek megható segítséget adnak, szinte az instrukciók hihetetlen gazdagságát biztosítják a színpadi meg-formáláshoz.

Gosztonyi János néha egy-egy kihagyott részre hívja fel a figyelmet, és türelmetlen tekintetem ellenére - helyesen -

makacsul ragaszkodik ahhoz, amit ő fontosnak érez, s amit én a gyakorlati munka izgalmi közben kevésbé tartok fontosnak. Jánosy meghatóan viselkedik a próbákon, egy-egy sikeres nap után teljesen váratlanul úgy gratulál, mintha már túl lennének a bemutatón. Finn vendégünk is van, a lahti színház dramaturgja, Eija Inkeri Koch asszony, akinek az a rögeszméje támadt finnországi szereplésünk alatt, hogy állami ösztöndíját arra használja fel, hogy mellettem töltsen munka közben értékes idejét. Kőváry Katinak új címe van: irodalmi munkatárs. Ami legalább magyarul hangzik, és nem kell folyton megmagyarázni, mint a dramaturg-elnevezést, amely olyan misztikus fogalom már, hogy folyton meg akarják szüntetni. Kati, mint egy riadt szitakötő, repked a Rádió (ahol főállásban dolgozik mint rendező) és a színház között, és bármi szöveget kérek az eredeti műből, kapásból megtalálja, öt percen belül, számomra teljesen érthetetlen módon. Mire odanézek, újra kérni akarok valamit, már ismét szitakötő a Rádióban.

Tehát a stábunk elég népes. Prokopius Imre haragszik Blum Tamásra, mert ritkán látja, és neki kell improvizálnia a szín-padi hangulatokat síppal, dobbal, nádi-hegedűvel. Aztán megérti, hogy Blum Tamás az a zenei szakember, akinek fel-készültsége, enciklopédikus zenei tudása nélkülözhetetlen a mi munkánkhoz.

Istentisztelet közben nem szoktak szünetet tartani, színházi előadásnál sajnós kell. Ezt igényli a Büfé Vállalat is, és az embernek vannak biológiai szükségletei.

A méricskélés ismét elkezdődik. Melyik rész a jobb, az első vagy a második, és a közönség is óhatatlanul állást foglal ebben a kérdésben. Ezért nem szeretek én szünetet tartani. Előlről lehet kezdeni az atmoszféra megteremtését, a színészek többsége a szünetben feloldódik, ha sikert érez, akkor azért válik dekoncentrálttá, ha veszélyt sugall az ösztöne, begörcsöl. Ez esetben azonban szerencsénk van, mert a mi előadásunk második része a világirodalom talán legszebb, legköltőibb történetével kezdődik, az ember teremtésével. Mindenki megdöbben, hogy mennyi nemes lírai humor van Milton szövegében, mint ahogy tavaly a Kalevalánál ugyancsak sokan meg-döbbentek, amikor mi bukkantunk rá benne először az élet teljességére, és a fennköltséget félretéve jutottunk el az igazán magasztoshoz, az ember teljes ábrázolásához.

Hogyan találkozik először Ádám és Éva? Mint két kis állat, mint két emberi mini-groteszk, ahogy Jean Effel megrajzolta őket. Milyen lehetett az első szívdobogás? Hogyan érzékelték a látást, a szaglást, hogyan fedezték fel a nőt a férfitől megkülönböztető jegyeket? Félnék egymástól, és gyanakodnak, de a szemükből gyönyörű tisztaság sugárzik. Szájukban tartják egymást, mint kutya a kölykét. Egymás érintése soha nem sejtett gyönyör érzetet kelti bennük. És Ádám öröme semmiben nem különbözik attól a fokozhatatlan mámortól, mint amikor Pelé a világbajnokságon gölt lő. Az Úr pedig bemosakszik a teremtéshez, és adminisztrál.

ATYA Nő a neve ...

ÁDÁM Mert a férfiból nőtt!

ATYA Ezért a férfi hagyja el szüleit, s raga^zzkodják nejehez, s lesznek egy hús, egy lélek, érzelem!

Ez az Éden furcsa Éden, mert hiszen az angyalok felügyelnek, őrzik, és ezért legjobb megoldásnak azt tartottam, hogy bizo-

nyos esetekben őrségváltással érzékeltessem, hogy a figyelmeztetés és az állandó őrzés nagyon megbízhatatlan valami. A szervezett őrségváltások jelzik, hogy a mennyben rendben mennek a dolgok, és a formaságok protokolláris szabályok szerint történnek. Ezzel szemben a Sátán hívei az éltető zűr-zavarban keresnek megnyilatkozási lehetőséget.

Bűnbeesés. Ki hinné ma már, hogy mindaz a szörnyűség, amit történelemnek nevezünk, azért történt, mert valaha, vala-mikor egy Éva nevezetű hölgy elfogyasztott jóízűen egy jonatánalmát? Többről van szó. Minden korban, minden idő-ben egy olyan ellentmondásról, amely tömegesen szedi az áldozatokat, és amely áldozatok nagyon sokszor az emberiség egyetlen alternatíváját jelentik. Mennyi szép jelszó minden korban, amelyek tömören fejezték ki a forradalmárok tiszta, szent hitét. És nem rajtuk múltott, hanem a fel nem ismert társadalmi mozgásokon és erőkön, ha az Éden kapuja újra és újra bezárult az emberiség előtt. Éva bűnbeesése minden korokon át szól, és visszhangzik bennünk ma is:

ÉVA

Úgy rémlett, fellegekbe szálltam vele, s megpillantottam ott lenn az őrzés földi tájat: tarka tágas kilátást. Megcsodálva röptömet s a magasztos átváltozást, vezérem elillant; úgy éreztem, süllyedek, s elszunnyadok.

Bármelyik LSD-novellában, kábítószerhatás leírásában felfedezhetjük ugyanezeket a motívumokat. Éva úgy dül el, „mint ki borba részegült”. A Sátán emberhangon szól *hozzá*. És ő vitatkozni kezd önmagával.

„Szóval, mit is tilt? A tudást, a jót, és hogy bölcsek legyünk! Ily tilalom nem köthet!”

Tökéletes pszichológiai rajz ez, akkor is, ha Raszkolnyikov készül elpusztítani az öregasszonyt, akkor is, amikor a faj- és népiirtásra készülődnek zárt intézetből szabadultak. Az a tragédiánk, hogy mindenkinek mindig megvan a maga „vacakigaza”. Képességünk cselekedeteink megmagyarázására, bűneink felmagasztosítására, és erényeink - ha vannak ilyenek - túlbecsülésére.

Almától nem dőlhetünk el borba részegülten. Az önpusztítás olyan fokára kell eljutni, amely a legősibb ösztönöket szabadítja föl bennünk, és amely mindenki legnagyobb megdöbbenésére olyan extatikus táncban tört ki Venczel Verából, hogy más megoldást, jobbat, igazabbat elképzelni sem lehetett a bűnbeesés barbár kifejezésére. Bűn. Mi az, hogy bűn? A Sátán szerint: „Amit te bűnnek tartasz, mi glóriának.” Lehet, hogy ez a bűnbeesés nyitotta meg az ember előtt azt a távlatot, amelynek szemlélése közben néha mi is eltakarjuk kezünkkel a Napot, hogy meg ne vakuljunk. Ösztöneinkben úgy élnek a tételek, az Úr jó, a Sátán gonosz. Lehet, hogy a Sátán azzal, hogy a bűn elkövetésére rávette az első ember-párt, humanistább volt, mint a tiltó szavú Mindenható? És megszületik a kiábrándultság utáni első nagy veszekedés.

„Vádolja csak egyik a másikat sok meddő órán, önmagát egyik sem ítéli el - s nincs vége hiú pörüknek.”

A mi Atyánk csak keménykálappal és esernyővel jöhet le a földre, és nem hiszem, hogy bárki vallásos érzületét ezzel megbántanám. Erre különben is nagyon kell vigyázni. És különben a Biblia szerint az Úr mindenhol jelen van, és minden

alakban megjelenhet. Elhangzik a híres megszólítás: „Ádám, hol vagy?” És kezdetét veszi a Dies Irae, amely semmiben sem különbözik egy emelkedett hangú bírósági tárgyalástól, ahol a legfőbb bíró mond ítéletet. A mi előadásunkban a Sátán tovább folytatja harcát, és azzal távozik:

„Inkább Pokolban úr, mint szolga Égben” - de előbb végrendelkezik. A Bűnt és a Halált hagyja az Éden lakóiuul:

„Most szálljatok a Paradicsomba,
s királykodjatok
nagy üdvben ott, a Földön és a Légben
s főképp az emberen, ki mindenek
urának mondatott. Előbb tegyétek
rabbá, aztán öljétek meg! A Földre
teljhatalmú helyettesül bocsátlak
benneteket, nem rontható hatalmam
belétek öntve. Ha győztök együtt, a Pokol
dolgát ne féltsük!”

Előbb tegyétek rabbá! - így született meg a szögesdrót, amelyet szelíd léptű angyalok hoznak be. Így hullanak az eddig élő madarak élettelenül a földre, így pusztulnak el a virágok, így válik vaddá az állat, így emelkedik fel az első hu sárg, és így piroslik fel a vér Ádám tenyerén a szögesdrót nyomán. Így kerül elő a homokóra, amellyel megmérték az idő, így kerül a halálfej a Tudás fájának ágaira. Itt emel először kezét férj az asszonyára, itt veszik először észre, hogy ruhátlanok, itt születik meg az első szégyen is. És itt születik meg az öngyilkosság gondolata, a Tragédiával ellentétben nem Ádámnál, hanem asszonyánál. És itt hangzik fel szinte kísértetiesen a *Hamlet* nagy monológjának rokon ihletésű gondolatsora.

„Még riogat egy
nagy kétely: hátha meg se halhatok
egészen - az élet-szellem, melyet
Isten lehelt belém, talán nem oszlik
el e testi röggel. Tegyük fel:
a Halál nem egy ütés, de végtelen
nyomor, mit e naptól fogva itt belül
bennem, s kívül érezni kezdtem, és
örökre így lesz. Jaj, e rettenetes
egy szörnyű fordulattal visszahull
dörögve védtelen fejemre, én
s a Halál örökre egy testben leledzünk.
Nem egymagam, de minden nemzedék
átkozva bennem!”

Tehát megszületik az első önvád is, amely egybeesik jelen esetben a kultúrák ölelkezésének ritkán kimutatható pillanatával.
MILTON

előbb, hogy innen
elmégy, tudd meg jövőd, mi vár reád
s utódaidra.
Ádám, nyisd föl szemed, s szemléld, mit is
terem utóbb eredendő bűnöd
sarjadbán, ki hozzá sem ér a tiltott
fához,

Majd a víziók után az újabb felszólítás:

„De készülj újabb látomásra!”

LUCIFER

Bűbájt szállítok reátok,
És a jövőnek végeig beláttok,
Tünékeny álm képei alatt;

És a madáchi *Tragédia* szereplői olyan természetesen tűnnek fel e tünékeny álm képei alatt, mintha a miltoni test hajszál-ereiből születtek volna meg. Döbbenetes találkozásnak éreztük ezt a színpadi megoldást, és furcsán éreztem magam, ami-kor így szólt Ádám:

„Miért bánsz így a művészettel, ember?”

Mondd, tetszik-e, amit húzasz magadnak?”

ZENÉSZ

Dehogyan tetszik, dehogyan! Sőt végtelen kín

Ezt húzni napról napra, s nézve-nézni,

Miként mulatnak kurjongatva rajta.

E vad hang elhat álmaimba is.

De mit tegyek, élnem kell, s nem tudok mást.

Ez azonban csak kényszerképzet. - Remélem. Ezt a színpadi megoldást olyan ritka csodának érzem, hogy megkövezhetnek érte, akkor is vállalom. Nos, a megkövezés elmarad és ezért nem árt néhány kiegészítő argumentum, amely pontosabb magyarázatot ad ehhez az általam megálmodott rendezői találmányhoz.

Jánosy István világosabban fogalmaz, mint én? Úgy látszik, igen, tehát idézem: „Miért kell végül mégis montázsképpen egy-egy mondattal beidézni Az ember tragédiája jeleneteit? Mert Mihály felléptével végleg megszűnik a dráma, és ez az eposznak is gyöngéje. A két utolsó énekben Milton szövege a bibliai történetek rövid kompendiuma, drámai helyzetek, szerepek, párbeszéd nélkül. Ezeket nekünk kellett volna megírni, ez a terjedelmes hamisítás helyesebb lett volna, mint a Madách-mű néhány ismert mondata? Hiszen ezekről mindenki tudja, hogy nem Milton írta! Így sokkal kevésbé csapjuk be a közönséget. Mindezt előbb-utóbb be fogják látni.” És ha nem látják be?! Akkor is nehéz, a játék és felfedezés csábításának ellenállni. Az én Évám tehát így szólal meg, amikor rákerül a sor: „János, nekem szükségem volna pénzre” - és Ádámnak válaszolnia kell: „Egy fillérem sincs, mind elhordtad immár.”

Tiszteletadás ez, úgy érzem, a madáchi műnek, nemzeti drámánknak. Ez a rokonság egy filológus részéről még pontosabban kimutatható. Az én munkámhoz, úgy érzem, elegendő volt ennyi is. A bibliai téma az egész emberiségé, onnan méríteni tehát nem jelent epigonságot, és az ilyen találkozások sem jelenthetnek mást, mint rendkívül magas színvonalú eszmei rokonságot.

És ismét létrejött a valószerűtlen álm. Elérkeztünk ahhoz a ponthoz, hogyan fejeződjék be előadásunk. Az emberiség tragikumát mutassuk meg? Sokkoljuk önmagunkat? Ma már ez divat lett, manír. Éhesek vagyunk a tisztaságra, az emberségre, a biztatásra, az igazságra. A mi feladatunk nem lehet más, mint az elvesztett bibliai Éden helyett küzdeni a mi világunkért. A gyerekek tehát elviszik a szögesdrótokat, és ha Milton öregen, vakon bízni tudott, akkor a mi előadásunk is csak ehhez a felfogáshoz lehet hűséges.

„Ha ezt tudod, a tudomány egészét érted,
csak adj tudásodhoz megillető
tettet, s hitet, erényt, mérsékletet,
akkor az Édent itthagynod nem lesz gyűlölt:
sokkal derűsebb Édent lelsz magadban.”

Az első lépések nehezek, bizonytalanok, de mégis menni kell, kéz a kézben, lassú vándorléptekkel, az annyira vágyott új Éden felé.